

IMPACTE SÒCIO-CULTURAL DE LA GRIP "ESPANYOLA" DE 1918

Xavier Granero i Xiberta

Justificació

Poc s'ha treballat, en relació amb altres temes, en els estudis històrics i sobretot socials de les malalties epidèmiques que, des que el món es món, van assolant el gènere humà. Sembla que la Medicina ho doni ja per superat, i la Sociologia, fins no fa massa, s'ha dedicat a treballar més la vida que la mort, especialment en aquest moment en què s'ha aconseguit baixar-la fins uns límits quasi mínims. I, tanmateix, l'home ha viscut sempre sota la l'angoixa de la por a la malaltia i la lluita contra la mort, sobretot aquella mort improvisa i traïdora com és la mort epidèmica, capaç de capgirar de sobte completament famílies, pobles i cultures (recordem la pesta del segle XIV i següents a Europa).

El fet epidèmic no és tan sols una qüestió mèdica sinó, sobretot, un *fet social* que suposa, com veurem, una gran alteració de la convivència, una disbauxa econòmica i demogràfica, i condiona una mobilització política, sanitària i popular prou importants com per modificar, fins i tot, la pròpia Història. Perquè la Història no la fan sols els Reis o els governants, sinó que la fa fonamentalment la gent; i el nostre propi present està construït moltes vegades sobre aquesta gent, la història de la qual hem de fer-nos coneixedors per valorar completament l'esdevenir històric de cada país.

La pandèmia gripal de 1918 va ésser l'últim gran flagell universal no provocat per l'home, i ben segur que també el pitjor: més de vint milions de morts en són una tràgica confirmació. El nostre país no va quedar fora d'aquest flagell, ans al contrari, no sols la va partir sinó que se li va adjudicar la responsabilitat del seu origen i per això se la coneix com la "grip espanyola". La importància del fet, la caracterització com a nostra i la manca d'estudis sobre el tema, justifiquen el present treball, que no pretén ésser exhaustiu, ni tan sols mitjanament tècnic, sinó que vol ésser només un estudi històric-social de la malaltia, que ajudi a la comprensió total d'un període prou important de la nostra Història i de la Història Mundial.

Situació política i sanitària europea el 1918

Com se sap, a Europa, i des de 1914, es desenvolupava la 1a. Gran Confrontació Mundial, guerra considerada per molts com absurda, que semblava que duraria poc i ja s'estava en el quart any, amb un saldo de vuit milions i mig de morts. Al nostre país la neutralitat dins la Gran Guerra li va suposar una conjuntura econòmica favorable, a causa de l'exportació massiva de primeres matèries i també de productes agrícoles i industrials als països beligerants. Malgrat això l'avinentesa no va significar una millora de les classes treballadores; no van pujar els sous i això va provocar un fort malestar i un augment considerable de l'esperit de subversió, estimulat alhora per la quasi sincrònica revolució rusa. Els Governes es descomposaven, malgrat fossin de concentració, per l'excessiu fraccionament dels partits i esterilitat parlamentària. La crisi va estar a punt de provocar l'abdicació del Rei, el qual finalment aconseguí formar un Govern nacional presidit per Antoni Maura, i constituït pels

caps de totes les faccions integrades en el Parlament. L'enriquiment del país durant la guerra només havia servit perquè fes fortuna una minoria i, en canvi, encàrir la vida. A partir d'aquest moment baixa la producció de carbó, ferro i acer en relació als anys de guerra, i també comença a baixar la producció de blat, vi i oli fins a índexs inferiors als de 1901; depressió agrícola que va agreujar la ja crítica situació dels pagesos i camperols, principals víctimes, com veurem, de l'epidèmia de grip.

No pot oblidar-se una circumstància definitiva de cara al tema que ens ocupa: hom calcula que en temps de guerra hi havien uns 500.000 espanyols treballant als països aliats, especialment a França. La repatriació d'aquests emigrants va fer-se a primers de setembre i, com veurem, això va condicionar l'aparició de la segona onada de grip en el nostre país.

Tenim, doncs, unes condicions físiques i morals o anímiques trastornades a l'Europa bèlica, i una situació d'inestabilitat política intensa en el nostre país, acompanyada d'un estat depauperat de la nostra població, molt especialment camperola i emigrant. En aquella època era una creença comuna el fet que les malalties comunitàries, sobretot les infeccioses, es veien afavorides per la misèria i també per l'intercanvi de poblacions. Com veurem, aquests són els dos detonants per l'aparició epidèmica d'una malaltia, la grip, vella coneguda de tots per la poc llunyana gran pandèmia de 1890. La malaltia, clínicament, era molt ben coneguda però res no se'n sabia de la seva etiologia, que hom deia era deguda al bacil de Pfeiffer, descobert per aquest autor en 1892, i que, ja abans de l'epidèmia el seu paper es posava en dubte en no ésser descobert en tots els casos de la malaltia i sí, en canvi, en moltes altres malalties que no tenien res a veure amb la grip. Tampoc no se'n sabia gaire de la profilaxia útil; tan sols que era fonamental l'aïllament individual del malalt. I, tampoc no massa del seu tractament, purament simptomàtic, empíric i moltes vegades sortit de la pròpia saviesa popular. Res no se'n sabia de la seva aparició explosiva, d'allò que la produïa i del perquè a uns agafava i als altres no. De fet, moltes d'aquestes qüestions, excepte la seva etiologia i el tractament de les complicacions, estan encara avui gairebé en el mateix estat d'ignorància que estaven en 1918. La grip continua essent, doncs, un problema que no està gens resolt.

L'aparició de la grip i el malnom d'"espanyola"

Un dels grans problemes de l'estudi d'aquesta pandèmia gripal és reconèixer quin fou el seu origen, especialment per a nosaltres després que se la conegués com la grip "espanyola". En primer lloc, com ja s'havia fet amb epidèmies anteriors, hom comença atribuint-li l'origen a l'Orient, però ara no tant a l'Extrem Orient com a l'Est d'Europa, idea ben segur condicionada per la Guerra Mundial. Aquest cop, tot i així, no va tardar en aparèixer en la literatura europea el motiu de "grip espanyola", país neutral i que, de fet, fou el primer d'Europa en declarar casos de la malaltia a començament del mes de maig. No hi faltaven tampoc els qui la feien venir del cel: "*occulta influenza coeli*", tal com segles abans s'havia batejat la grip, i no oblidem que la definició esmentada es refereix, no sols al mal temps, sinó també al concepte de malaltia col·lectiva com a *càstig diví*. En aquell moment es recordava com, en l'epidèmia de grip de l'any 1411 va dir-se que fou enviada per corregir el pecat del poble que, llavors, es veu que no era sinó el cantar una cançó obscena molt de moda en aquell temps.

Sembla que tothom està d'acord en reconèixer els primers casos declarats a Madrid a començament del mes de maig. Aquesta ha volgut ésser una justificació històrica del fet d'anomenar-se "grip espanyola". Però si hom revisa bé la literatura mèdica de l'època, veurà que, coincidint amb els nostres primers casos, els diaris de Nova York es feien gran ressò dels estralls que hi estava fent allà la grip. *Frost*, en un treball publicat en el *Journal of the American Medical Association* el dia 2 d'agost de 1919, afirma que s'inicià el gener-febrer de 1918 entre els vaixells anclats a la costa atlàntica d'Estats Units, passant el mes de març als Estats de l'Est, i agafant ja tota la Unió cap al mes de maig.

I això no és tot: segons hom pot llegir en l'Informe presentat el febrer de 1921 pel Dr. Pottevin, director del Comitè Permanent de l'Oficina Internacional d'Higiene Pública de París, que reuní els informes oficials de tots els països, el mes de març hi havia també epidèmia a Xina i Filipines, i el mes d'abril es va detectar a França, concretament en els departaments marítims de Brest i Tolon i també entre les tropes nord-americanes acampades prop de Burdeus. Després es va saber que també l'havien agafat llavors Itàlia i la flota britànica ancorada a Scapa i Rosyth. Tenien raó aquells qui, com *Chabas*,¹ ja aleshores van veure que foren raons extramèdiques i també una evident imprecisió diagnòstica el que més enllà dels Pirineus no es retolés de grip el que en el nostre país es va reconèixer que ho era desde primers de maig. Entre aquelles raons extramèdiques hi estava, lògicament la guerra i les relacions internacionals consegüents, i bona prova d'això va ésser la gran repressió publicitària del tema que hom pot observar en els diaris francesos de l'època, o el fet que primer se l'anomenés com a "grip americana", però, com va semblar denigratori per a uns aliats que estaven salvant França de l'invasió alemanya, després de voler-la batejar com a "grip alemanya" sense obtenir ressò, ens va tocar finalment el rebre a nosaltres i la varen popularitzar llavors com a "grip espanyola", malnom amb el qual es coneix encara avui aquella epidèmia de tan trist record.

Les tres onades

L'epidèmia vingué en tres onades, almenys a Espanya. De fet, corresponen a revifalles de la mateixa pandèmia a mesura que donava la volta per tot el món. La primera onada és la de primavera, que començà, com hem dit, a la capital a començament del mes de maig i que fou molt benigna però extensíssima, arribant a atacar, a Madrid, una sexta part de la població. La mortalitat, en canvi, va ésser molt baixa: així, fou de 77 a Madrid el mes de maig, i de 202 el de juny; a Barcelona, respectivament, de 21 i 35. No va tenir massa transcendència popular malgrat que, aquells dos mesos, s'enregistressin a tot Espanya més de vuit milions de casos de grip.

La segona onada va venir a la tardor, i fou la més terrorífica de totes les epidèmies i, en general, de tots els desastres mèdics que es coneixen. Com l'anterior se la va voler disfressar, però, veient el caire que agafava, no va haver-hi altre remei que reconèixer-la i combatre-la, el qual no fou tampoc motiu perquè no es considerés ara un salomònic triple origen simultani a França, Estats Units i Espanya. Se sap però, que cap a meitat d'agost s'enregistraren casos entre la clientela privada de Boston i que foren cinquanta els comptats a finals de mes a l'Estació Marítima de Commonwealth-Pier d'aquella mateixa ciutat americana.² A més, a començament de setembre es va desenvolupar un nou brot pels voltants de Burdeus altre cop, entre les tropes d'intendència i la població civil. Per aquestes dates, en el nostre país no teníem encara cap cas declarat. El que sí va passar a casa nostra és que, a començament de setembre, coincidint amb l'anunci d'un proper armistici i la subsegüent ordre del Govern francès de repatriació dels emigrats espanyols que treballaven a la reraguarda, i que ja hem dit eren mig milió, es començà a produir una entrada massiva d'espanyols per les fronteres d'Irun i Port-Bou especialment, que condicionaren l'aparició de la segona onada a Espanya. Fou, doncs, un cop més, importada.

Tenim el testimoni dels metges de les fronteres, encarregats d'un control sanitari molt reforçat llavors perquè ja se sabia que l'estat sanitari del país veí no era bo. Tots coincideixen en assenyalat les pèssimes condicions higièniques i de salut en què retornaven els immigrants. El testimoni d'un ells, el doctor G. Delmás, per exemple, és força demostratiu: "Venien en pèssimes condicions higièniques, mal alimentats, pitjor vestits, bruts, fatigats per la llarga durada del viatge, amb repetides parades i permanències a les estacions de trànsit, havent de dormir a les andanes a la intempèrie; se'ls conduïa després amb cotxes que portaven el rètol "8 cavalls o 40 homes", que havien estat utilitzats durant la guerra per al transport de tropes. Amb tota aquesta preparació, arribaven a les nostres mans quasi morts alguns,

d'altres greument malalts i d'altres, malgrat famèlics i extenuats, en un relatiu bon estat sanitari".³

Si la immigració importà la grip, hi ha un altre factor que la va escampar pertot arreu: la mobilització dels reclutes. Se sap que els excedents de quota es van incorporar el dia 6 de setembre, quatre dies abans que comencessin a ingressar malalts griposos a l'Hospital Militar de València. La premsa del dia 15 de setembre es fa ressò que hi ha grip a les regions militars corresponents a Lleó, Astúries, Galícia, Llevant i, sobre tot, Castella la Vella, on sols a Valladolid hi ha 217 soldats griposos. En el diari "El Imparcial" del dia 19 es diu que dels 300 griposos de l'Hospital Militar de Carabanchel, a Madrid, han mort en pocs dies 100 malalts, i hom discuteix si s'ha de llicenciar o no la quota d'instrucció per temor que propaguin l'epidèmia en tornar a casa. El ministre de l'Exèrcit, general Marina, reconeix aquell dia que té 4.000 soldats griposos i ordena que s'eliminin els exercicis d'instrucció per a evitar fatigues innecessàries i s'augmenti l'alimentació de les tropes. Encara no hi havia grip entre la població civil.

Hi ha fins i tot un tercer factor a tenir molt en compte en l'aparició d'aquest nou brot epidèmic: les condicions metereològiques. Aquell estiu havia fet molta calor, i una sequedat assolia el nostre país des de feia mots mesos. Hom deia que des de 1864 no hi havia hagut una sequera tan gran. Recordem que, en aquella època, encara estaven molt vigents les consideracions etiològiques d'Hipòcrates respecte a l'influència de les aigües, dels aires i dels llocs en la producció de les malalties, hipòtesi posada poc abans al dia amb l'afegit de la teoria dels traumatismes meteòrics del professor alemany *Weintraud*.

Per tots aquests motius, la grip se senyorejà d'Espanya en molt pocs dies, començant, en la vida civil, per la regió llewantina i més concretament pels pobles d'Águilas, a Múrcia, i Purchena, a Almeria. En aquesta última població van caure malalts, el 12 de setembre, el metge i tres-cents dels seus veïns.

La descripció detallada de la marxa de l'epidèmia en el nostre país seria massa feixuga potser per un treball com el present i sens dubte mereix un estudi complementari específic. Sols direm, quant a la clínica, que la malaltia, per les seves característiques tan diferents de la sintomatologia comuna, va ésser confosa amb moltes altres malalties i sobretot amb les seves complicacions letals: pneumònia, broncopneumònies, septicèmia, etc. Això serà molt important perquè, després, a l'hora de fer balanç de la seva mortalitat, no podrem re-
fiar-nos únicament de l'epígraf "grip" dins la nomenclatura internacional de causes de mort per a valorar-la, sinó que haurem de sumar-hi tots aquells epígrafs que van suposar complicacions de la pròpia grip i foren enregistrades com a causes directes del decés.

La forma de presentació era rapidíssima, amb un període d'incubació molt escurçat i gran predomini de formes clíniques greus, anomenades hipertòxiques, que afectaven tot seguit els pulmons i el sistema nerviós central. No mancaven tampoc les hemorràgies i les alteracions intestinals, configurant tot plegat un quadre clínic de summa gravetat que hom podrà veure reflectit en la consideració social de la malaltia. A més, la seva extrema contagiositat va fer que famílies senceres la patissin, era comú el veure cases on la meitat dels seus habitants i, a vegades, tots estaven malalts, i també hom pot llegir a la Premsa constantment les notícies alarmistes del tipus d'un individu que va a veure un parent i l'endemà ja l'enteraven, o bé la caiguda de tants sacerdots i religioses després d'anar per les cases a tenir cura de gent pobre on ningú no hi volia anar per por del contagi. Res més clar que la mort de més de dos-cents metges en el nostre país aquell parell de mesos, xifra molt poc coneguda i gens valorada per la literatura en aquell moment.

Aquesta onada de tardor s'endugué més de 200.000 espanyols. Mai no podrem saber amb certesa quines foren les xifres absolutes de morts per l'epidèmia ni directament ni indirectament; no sols per la discrepància entre les xifres oficials i els càlculs dels especialistes donats per la literatura mèdica, sinó també, com ja hem fet esment, per la diferent nomenclatura emprada per registrar la causa de la mort. Fins i tot, sembla ésser que molts di-

funts que no foren atesos eren enterrats ràpidament pel veïnat d'acord amb una idea ancestral que considera el cadàver una de les pitjors fonts de Mal, especialment en el medi rural. En qualsevol cas, malgrat que la morbiditat fou bastant menor a la de la primera onada, la mortalitat fou extraordinàriament més elevada, de l'ordre del 25 per 100 de malalts, aquest cop, davant del 1-2 per 100 de la primera onada. Barcelona tingué, en un sol mes, el d'octubre, uns 150.000 atacats, mentre que a la resta del país es poden xifrar en uns tres milions els qui la van patir. No se'n va lliurar ni el propi Rei Alfons XIII que va haver de romandre quinze dies al llit en el Palau de Sant Sebastià.

Aquesta fuetada va durar fins a mitjan novembre, i desaparegué de forma tan ràpida i misteriosa com havia arribat. Al començament d'aquest mes hi havia encara 15.000 malalts a Barcelona, però gairebé no es veien casos nous; tanmateix, quedava algun focus molt aïllat en el país que anà també desapareguent. La segona setmana de novembre marca la fita de la normalització, un altre cop, de la vida ciutadana.

Però aquí no va acabar tot. Quan encara la gent no havia superat l'estrall anterior, una tercera i última onada de procedència clarament francesa va atacar algunes regions espanyoles. El febrer del 1919 apareixia per primera vegada a París, des d'on anà estenent-se com una taca d'oli pel país veí i afectant també el nostre. S'ha de dir que la pitjor exportació va ésser aquest cop per les Canàries i per les illes franceses de Madagascar i Reunió, al sud-est africà. A Madagascar, on va durar fins acabar l'agost del 1919, s'endugué més del 4 per 100 del total de població, i semblantment també a les Illes Reunió. És falsa la idea que sembla tenir-se entre els estudiosos que Canàries la va patir molt més tard que la Península, cap al 1920. Tenim una prova molt evident en la crònica d'un vaixell que venia de Vigo, anomenat "Infanta Isabel", i que arribà al port de Las Palmas el dia 5 d'octubre de 1918 amb més de 500 griposos. Malgrat l'aïllament, més o menys efectiu del port, l'epidèmia s'estengué per totes les illes amb una gran mortalitat. Els cronistes canaris i el cos mèdic, molt especialment, es lamentaven que ells, que sols tenien una porta d'entrada, haguessin de patir també els efectes de l'epidèmia, malgrat que hagués costat poc l'evitar-ho si s'hagués volgut o sabut. Però, com tot seguit veurem, no hi havia encara massa respecte per la salut pública en el nostre país, i poques mesures efectives es varen portar a terme. El que sí és cert és que a Canàries la grip importada va durar molt més que a la Península, fent-se notar una recuada important el mes d'abril de 1919 a Santa Cruz de Tenerife i a l'illa de La Palma. A més les Canàries foren, amb altres ports peninsulars, focus importants de distribució i exportació de la grip als països sud-americans, esdevenint al final una estació d'intercanvi amb aquells països, que potser expliqui l'esmentada més llarga durada de la grip per aquelles terres. La Premsa recull, en efecte, com en una data tan tardana com la del 16 de juny de 1919 encara arribà un vaixell transatlàntic, el vapor "Reina Victoria Eugenia", provenint de l'Argentina, amb molts griposos a bord que van haver d'ésser de nou aïllats.

A la Península poques notícies hi ha de la revifalla del primer trimestre de 1919. En general pot dir-se que més aviat fou de poca extensió i prou benigna. Així, a Barcelona, d'una mortalitat altre cop normalitzada de 33 per la grip el mes de gener, es va passar a 275 el mes de febrer i encara 134 el mes de març, i es tornà definitivament a normalitzar amb una mortalitat específica de tan sols 20 el mes d'abril. El que sí se sap és que, com hem esmentat, va continuar l'intercanvi marítim amb els països sud-americans, passejant els virus amunt i avall. Així, a començament d'abril, el vapor "Alfonso XIII", que venia de La Corunya amb 1.042 persones en direcció a Cuba, va tenir 77 atacats durant la travessa amb dos morts. Tot Amèrica del Sud es va infectar amb els nostres barcos; per això dos dels noms més curiosos que hom pot trobar en l'extensíssima sinonímia d'aquesta malaltia són talment sud-americans: a Veneçuela li deien "El Beso de la Raza", i a Colòmbia "La Despedida de Colón".

Aquell any de 1919, la grip va acabar de donar tota la volta al món.

Incidència social de l'epidèmia

Com va viure la gent la malaltia, quines reaccions produí, quines actituds sanitàries s'aportaren i quina fou finalment la repercussió demogràfica de l'epidèmia és l'objecte primordial d'aquest estudi. Què passa quan es produeix una sobtada situació catastròfica com la d'octubre de 1918? La primera resposta que t'arriba als llavis després de fullejar la literatura és que es produeix un estat de desconcert total, tant en els medis oficials com a la Premsa i al carrer. La grip de 1918 va posar de manifest la pobresa del nostre sistema sanitari, però també de quina manera hom perdia el temps en discussions inútils, mesures polítiques preses de cara a la galeria o salvaguarda d'interessos que ben poc afavorien l'aturament de la malaltia. Mallauradament també posà de manifest l'ancestral poca seriositat del poble espanyol en aquest tipus de problemes com podem comprovar, per exemple, amb l'especulació tan insolidària que es féu de tot el que es referia a la situació extraordinària.

El desconcert comença a la Premsa i al Govern, però acaba entre els mateixos metges. En primer lloc, la grip de 1918 va ésser confosa amb tot tipus de malalties: el diari ABC del dia 12 de setembre cita l'arribada de malalts del còlera per Irun; l'endemà mateix, el Diari de Barcelona dona la notícia que son enviats tres inspectors a la frontera francesa per estudiar les malalties que se sap pateix el país veí i que hom pensa que són disenteria i tifus exantemàtic. Entre els metges hom discuteix si serà la febre de les trinxeres, l'anomenada febre dels pappataci, el dengue o fins i tot la febre tifoidea disfressada. El desconcert oficial fou el pitjor: així, mentre l'Inspector General de Sanitat, per cert un conegut especialista del tema, reconeixia oficialment el 13 de setembre que allò tornava a ésser grip malgrat fóra difícil de reconèixer, i recomanava l'aïllament i l'evitació d'aglomeracions, el dia abans el subsecretari de la Governació havia dit que no hi havia motiu per alarmar-se perquè l'epidèmia de grip...tendia a desaparèixer!⁴ No sé ben bé si es referia a l'onada de primavera o és que no sabia res del que passava. I el que és més greu, és que això encara ho repetia el primer d'octubre, quan tota Espanya estava paralitzada i fins i tot el Rei estava llavors al llit. El que passava era que volia fer-se quelcom semblant a la repressió del tema en els diaris francesos per part del Govern; l'Administració tenia por que les campanyes alarmistes dels diaris posessin de manifest la deficiència del sistema sanitari. Per això constantment es feien crides oficials a la Premsa assegurant que no passava res, o el subsecretari de la Governació contestava a l'exigència d'una veritable "dictadura sanitària" en aquells moments de necessitat feta pel diari "El Liberal", amb la increïble afirmació que allò ja es feia i, "no ya desde que se divulgó la existencia de focos gripales en diferentes puntos de España, sino con grande anterioridad a estos hechos. Labor de perseverancia de muchos años ha sido la creación de un potente organismo sanitario que nos pusiese a salvo de toda contingencia..." (sic).

La gent veia que ni els organismes oficials ni els metges s'aclarien en les mesures de profilàxia, en com disposar la normalització de Serveis i, fins i tot, en com tractar l'epidèmia i les seves complicacions. Aquests fet, afegit a l'afany de notorietat d'alguns professionals poc escrupulosos, va provocar que la gent desconfiés de la Medicina i ridiculitzés els metges. La premsa i els escriptors satírics de l'època van fer la més grotesca i sanguinària burla de la sanitat espanyola, i la gent va perdre la fe en uns individus que, segons deien els crítics, tractaven el que no sabien. Aquest injust estat de coses demanava una acció governamental més enèrgica encara, però no va arribar. Van haver d'ésser els propis metges els que corporativament i per mitjà dels més famosos haguessin de puntualitzar la coincidència de tractar-se d'una malaltia una mica calaix de sastre clínic, on hi caben tot tipus de simptomatologia, de complicació i de tractament, fins i tot d'una contagiositat extrema, els qui denunciessin els companys oportunistes que volien cobrar deu duros diaris per feina extra en els pobles on la gent no els podia pagar, i els qui amb el sacrifici de més de dos-cents professionals morts, netegessin la taca del greuge.

Per tot això, doncs, i també per la impossibilitat d'hospitalitzar els malalts o bé contro-

lar-los correctament a casa seva, una gran majoria foren sotmesos a tractaments populars que moltes vegades agreujaven la malaltia. La gent es prenia infusions de polígala; xarops de puntes d'espàrrec; se'ls feia suar amb jaborandi, compost a base de pilocarpina; s'aplicaven sangoneres i altres mitjans de sagnia rojes; també es feien sagnies blanques, provocant diarrees farmacològiques o, en el diliri terapèutic, es donaven emètics, diurètics, mostasses, oli alcanforat, licor amoniacal anissat i tot tipus d'herbes a l'abast. El mateix Governador Civil de Barcelona recomanava prendre "alguns dies" petites dosis de quinina, un antipalúdic que hom prenia per gairebé tot.⁵

I és que no es podia treballar a nivell individual el que no es procurava des dels òrgans de Govern. Tothom estava d'acord en considerar gairebé nul·la l'acció administrativa, que havia oblidat aquell aforisme essencial que diu "salus populi, suprema lex". No van prendre's decisions positivament científiques i pràctiques, sinó tan sols pegats que no lesionessin els interessos dels particulars. Una de les crítiques fonamentals a l'actuació de l'Administració Pública fou la de confiar la direcció del seguiment i control de l'epidèmia, a nivell nacional, a un buròcrata com era el subsecretari de la Governació, que no en sabia res del tema, i a nivell provincial, com tantes altres vegades, al Governador Civil, que tampoc no en sabia res. Sols aquest fet, amb tota la intencionalitat esmentada, ja va distorsionar molt la informació. A Barcelona, almenys, no se'n tenen notícies de l'Administració Local fins el primer d'octubre, data de finiment de les vacances d'estiu de l'Ajuntament. Ambdues administracions es passaven la pilota de la responsabilitat executiva amb l'excusa que, mentre el Governador Civil tenia poder executiu total però no tenia diners, l'Ajuntament tenia o podia tenir diners, però gens de poder fàctic. Com veurem, un cop més en el tema sanitari, a casa nostra van haver d'ésser els veïns els que subvencionessin les mesures oficials preses per qui no tindria per què fer-ho si els organismes centrals complissin els seus deures.

Entre uns i altres no es va fer, doncs, res. Però hi ha molts altres factors en l'estudi d'aquesta inoperància: A Barcelona estaven de rebaixes els grans magatzems de la ciutat (El Siglo, El Barato, Can Damians, etc), llocs de gran concentració humana; s'havia perllongat la projecció de dues pel·lícules de gran èxit en aquell moment: "Fabiola o los mártires cristianos" i "La España Trágica"; els teatres feien ple amb "Terra Baixa" i "El Ferrer de Tall". "La Canción del Olvido", sarsuela de la qual va sortir un dels noms pel qual més es conegué la grip, el "Soldado de Nápoles", feia furor. No podien lesionar-se els interessos particulars i sols va ordenar-se una major neteja de cinemes i teatres, la declaració obligatòria (ben inútil si no va acompanyada de l'aïllament hospitalari o, per exemple, de la tramesa d'un llibret d'instruccions als familiars per ajudar la profilaxia i la terapèutica) i treure els acampats de les estacions de ferrocarril. El dia 7 d'octubre, molt avançada l'epidèmia, l'Alcalde disposa mesures tan ximpls com cegar els pous de les finques de la ciutat, treure dels terrats i patis les gallines i coloms que hi haguessin, que els tramvies anessin amb les finestres obertes tot i fent fret, i que es prohibís el tràfic de roba usada i la importació de draps.

Lògicament, la gent, poc temerosa encara de la malaltia, s'ho va prendre molt a xerino-la i d'ací la sinonímia tant extensa com grotesca que té l'epidèmia o la poca seriositat de certs anuncis que trobem als diaris, com aquell que diu que sols els qui beuen cervesa com única beguda queden lliures de contreure la malaltia, o aquell altre que, malgrat la prohibició deia: "Evitaréis la gripe vendiendo vuestros trajes y zapatos usados, pues ha llegado un comprador de Polonia que paga por dichas prendas tan altos precios que es inútil llamar a otros compradores" (sic).⁶

També es disposa que la recollida de deixalles es faci més sovint, i s'ordena als bombers que netegin els carrers amb aigua a dojo. La Junta Municipal de Sanitat dóna instruccions a la població recomanant, entre altres consells, quelcom tan increïble com que es treguin tots els mobles inútils de les habitacions, i es prohibeix la circulació de cabres passades les deu...

A nivell nacional l'afer no era gaire millor. Si bé alguns llocs van fer tancar cinemes,

teatres i locals públics molt aviat, com per exemple Girona que ho féu ja el 20 de setembre (i per això el Governador va ésser molt criticat), i altres feren tancar les escoles i els centres d'ensenyament o altres llocs de concentració abundosa, a la majoria de poblacions tampoc no es va fer gairebé res. Hom sabia que l'epidèmia havia començat a l'exèrcit, però tot i així es va fer igual la crida de l'última lleva de reclutes. Hom sabia que els immigrants tornaven malalts i famèlics, però tan sols se'ls feia un control sanitari poc rigorós a la frontera i no se'ls donava després cap tipus de protecció ni ajut. Hom sabia que les tropes portugueses, en retornar al seu país, podien expandir la malaltia, però tan sols se'ls posava en un tren especial quan havien de canviar de vagó a l'estació distribuïdora de Medina del Campo. El propi Ministre de la Governació va anar a veure aquest nucli ferroviari i en quedà molt satisfet del que es feia perquè "olia a desinfectante" (sic).⁷

A poc a poc, però, a mesura que avançava l'epidèmia, la gent començà a tenir por. En els diaris, sobretot a "La Vanguardia", sortien ja sis pàgines senceres plenes d'esqueles. Es van suspendre les festes i fires populars arreu del país, especialment les corresponents a la propera Festa del Pilar, dia de la Raça. El dia 9 d'octubre Barcelona té el màxim de mortalitat: 900 morts en un sol dia. El servei de Pompes Fúnebres, superat del tot per manca de decisió en el tractament d'una mortalitat, que era set vegades superior a la normal, i pels innombrables abusos que comet, és objecte de molt serioses acusacions per part de tot el veïnat i la premsa, que provoquen manifestacions a la Plaça de Sant Jaume i una forta crisi municipal en la qual l'Alcalde vol dimitir davant les crítiques de l'esquerra, però que la dreta no va permetre. S'havien fet a Barcelona 4.000 enterraments des del primer fins el 20 d'octubre, i se'n van fer 2.000 més en una sola setmana, la següent, del 19 al 25 d'octubre. Per si fos poc, en l'acme de la mortalitat epidèmica, el dia 9 d'octubre, es produeix la crisi del Govern Maura i la subsegüent dimissió del Gabinet.

Ara ja sembla que les decisions oficials tenen més cap i peus. Tot i així les escoles no tancaran a Barcelona fins el 15 d'octubre, i encara hom protestarà molt aquesta decisió sobretot per no fer tancar al mateix temps els cinemes, teatres, cafès i altres llocs públics. L'Ajuntament aprova un pressupost extraordinari de 1.443.750 pessetes, xifra molt important en aquella època per a despeses de sanitat, especialment destinada a l'edificació d'un nou Hospital d'Infecciosos. Aquest pressupost, haurà d'ésser cobert per un arbitri especial de sanitat sobre els lloguers dels pisos superiors a 30 pessetes mensuals i serà molt criticat a la Premsa, que es feia el següent raonament: si la gent ja paga tota la contribució, per què n'ha de pagar ara un altre per quelcom que forma part de l'administració municipal?. I, si tan bé estaven els serveis, a què ve ara un pressupost extraordinari d'un milió i mig a pagar pel veïnat?.

En aquells moments tothom patia per l'epidèmia. Cap al 20 d'octubre es tanquen els teatres i cinemes de Barcelona però no per decisió governamental, sinó perquè ningú no hi anava. No funcionaven els tramvies i Correus sols tenia la meitat de personal. Les fàbriques s'aturaren i arreu l'activitat es paralitzà totalment. A molts llocs es van fer processons de rogatives, presidides per les Autoritats, per implorar l'acabament de l'epidèmia. La infecció era tan greu que alguns dels malalts se suïcidaven; altres ho feien perquè havia mort tota la família sencera. A Caudete, província d'Alacant, fins i tot la gent va fugir del poble, aterritzada. També a Barcelona l'alta burgesia se n'anava a les cases d'estiueig en un intent de rebaixar les possibilitats d'infecció. Fins i tot el nou Govern, gairebé el mateix que feia poc havia dimitit, va voler aplaçar l'obertura de les Corts Generals, però la Premsa sospitava que era una excusa per evitar debats que sobre política exterior, l'última crisi de govern i la marxa de l'epidèmia, ben segur que tindria en el Parlament.

A Barcelona es volia suspendre el partit de futbol del diumenge dia 20 i també les sales de ball, però les pressions són tan intenses que per fi no va suspendre's res. La sensació d'insolidaritat es fa palesa pertot arreu. Els medicaments pugen tant, que alguns d'ells, els més sol·licitats, es fan pagar fins i tot a deu vegades el seu valor. Els boticaris i intermediaris far-

macèutics acaparen els productes i els venen a preu d'or; de res no serveix la disposició del Governador ordenant la declaració jurada d'existències. Els llogaters de cotxes no volen llogar els seus automòbils als metges perquè els tenien tot el dia i els sortia més a compte llogar-los per als enterraments, que eren nombrosos i de poca durada, quan a París el Muncipi destinava 50.000 francs per proporcionar automòbils als metges, i a Gènova un anònim lliurava 1.000 lires a la premsa diària per encapçalar una subscripció pública destinada al mateix fi. La gent, espantada, es tanca a casa i no surt ni al carrer.

Al contrari, pocs dies després d'aconseguir-se el màxim d'incidència, hom comença a dir que ja ha passat l'epidèmia i l'eufòria compensatòria es desborda. La gent ja ho celebra amb forta gatzara i la ciutat tornava a la bullícia quotidiana; hom desitjava tant el fi de l'epidèmia que no podia creure's les opinions autoritzades que afirmaven que encara no havia acabat i que la mortalitat no baixava, ans al contrari. Però era l'època de representar el Tenori, i això no es podia perdre. Coincidència macabra la d'aquell any entre la grip i el Tenori. Es va prohibir anar al Cementiri per Tots Sants, però fou tan forta la protesta de les floristes, que ja tenien les corones fetes, que finalment es va prendre una nova decisió insòlita: la de deixar portar flors als difunts sols fins la porta del cementiri, que restaria tancat. I les flors havien d'ésser naturals, per així poder-les després cremar...

Sortosament, la setmana següent hom va veure baixar definitivament la grip entre nosaltres i a la fi del mes sols quedaven petits nuclis, molt reduïts. Era l'hora de fer balanç de la gestió, i totes les revistes i corporacions mèdiques es fan ressò del rebuig unànim tant de governants com de governats, exigint mesures enèrgiques a favor de la salut pública. A partir d'ara es crearan comissions per l'estudi de projectes de llei en aquest sentit. A Barcelona ens va quedar la voluntat de construir un nou Hospital d'Infecciosos i també una disposició municipal en la qual, per primera vegada, s'ordenava la construcció d'una comuna a cada vivenda i no una per replà, la col·locació d'aigua corrent a totes les cases, la neteja dels dipòsits domèstics d'aigua i la col·locació de wàter a tots els pisos nous en un termini de sis mesos. Poca renda per tan alt preu.

Repercussions demogràfiques

Quina fou realment la incidència de l'epidèmia de grip sobre la població espanyola és quelcom poc estudiat pels sociòlegs i demògrafs, com ho és també des del punt de vista epidemiològic i mèdic, malgrat ésser un fet tant important que, com veurem, marca una fita en la història demogràfica del nostre país. Sembla que no, però és molt difícil de precisar exactament aquella incidència, sobretot referida a la morbiditat i la mortalitat reals degudes a l'epidèmia. Hi ha algunes consideracions que ho han dificultós: la primera d'elles és la gran discrepància que hom pot constatar entre les xifres oficials centrals i les locals, per una banda, i entre ambdues i les donades pels estudis dels experts en la literatura mèdica ulterior, per l'altra, si bé oficialment moriren per grip a Espanya aquell any 147.114 individus, la majoria d'autors estan d'acord en donar una xifra no inferior als 200.000. I aquesta xifra mai no pot ésser considerada exacta perquè hem de tenir en compte la segona dificultat: moltes vegades hom no reconeixia la grip com a causa directa de la mort, sinó que s'especificava en el certificat de defunció les seves complicacions. A aquella xifra, doncs, hem de sumar-hi la corresponent a la mortalitat per bronquitis, broncopneumònies, pneumònies, tuberculosi pulmonar complicada i tantes altres malalties de l'aparell respiratori que van augmentar extraordinàriament la seva incidència, si volem tenir una millor idea del que realment suposà l'epidèmia. Recordem també que ací no comptem els morts que després es produïren a causa de les greus complicacions cardíques i renals que consumien a poc a poc, ni altres causes de mort agreujades per l'epidèmia, com per exemple el quadre d'encefalitis letàrgica de Von Economo post gripal ("paràlisis agitans") que va fer estralls fins el 1926.⁸ D'aquesta manera, resulta que la xifra se'ns transforma en uns 450.000 morts, ben segur molt més aproximada a la realitat que la donada anteriorment.

Si estudiem la mortalitat declarada per grip (Taula 1), veurem, en primer lloc, que les xifres absolutes per aquesta causa podien considerar-se com a baixes en els cinc o sis anys anteriors a la gran pandèmia, però tot i així morien anyalment set o vuit mil persones de grip cada any. La xifra es dispara extraordinàriament l'any 1918, però observem també com els anys 1919 i 1920 donen encara uns valors molt elevats respecte a aquells primers, el que permet concloure que el cicle catastròfic de la grip de 1918 va tenir una durada mínima de tres anys des del punt de vista estrictament demogràfic. L'estudi gràfic de l'evolució anyal 1901-1950 dels coeficients corresponents demostra com la taxa, que anava baixant en línies generals des d'uns valors de 60-70 per 100.000 va passar a una xifra de 702,2 per 100.000 habitants l'any 1918 per continuar baixant posteriorment en forma de dents de serra fins un mínim condicionat, ben segur, per l'entrada dels antibiòtics els anys 1945 i 1950 (gràfic 1).

És molt característic de la pandèmia que ens ocupa el canvi en la distribució per edats que s'hi va veure. Sempre s'havia dit que els nens petits i els vells eren els primers que queien en qualsevol malaltia infecciosa, i molt més si és transmissible i epidèmica. Doncs bé, la grip de 1918 es caracteritza per la gran incidència que tingué sobre la gent jove i forta i pel gran respecte, en canvi, dels petits i, sobretot, dels vells. Hom diu que això podia ésser degut a una immunitat adquirida per la gent gran en la darrera gran pandèmia de 1890, i sembla ésser que els testimonis de la gent que la va patir llavors o no, després ho confirma. Efectivament, si elaborem una Taula comparativa entre ambdues epidèmies per grups d'edat (Taula 2), veurem com el tant per cent més elevat d'incidència es dona en el grup d'edats corresponents als adults joves, mentre que la xifra dels vells és molt inferior a la de 1890. És també significativa la menor incidència sobre la mortalitat infantil.

Ens sembla important el considerar la diferent presentació que tingué en els nuclis rurals i urbans. En efecte, en contra de moltes idees apriorístiques que podrien tenir, i no se sap ben bé per què, l'epidèmia de grip de 1918 fou de predomini clarament rural i no urbà. En la Taula 3, elaborada amb xifres oficials, veiem com la mortalitat de les capitals de província suposa molt poc respecte a la mortalitat general de l'Estat, entre un 15 i un 20 per 100 del total, quan ultrapassava la meitat de la població espanyola. Crida l'atenció també les baixes xifres donades oficialment, sols referides a la grip etiquetada com a causa de mort i durant el mes d'octubre. Com veiem, la mortalitat a Barcelona fou molt superior a la de

TAULA 1 (xifres absolutes)

MORTALITAT PER GRIP A ESPANYA			
1912	7.691	1917	7.021
1913	8.730	1918	147.114
1914	7.860	1919	21.235
1915	6.487	1920	17.825
1916	7.021	1921	5.837

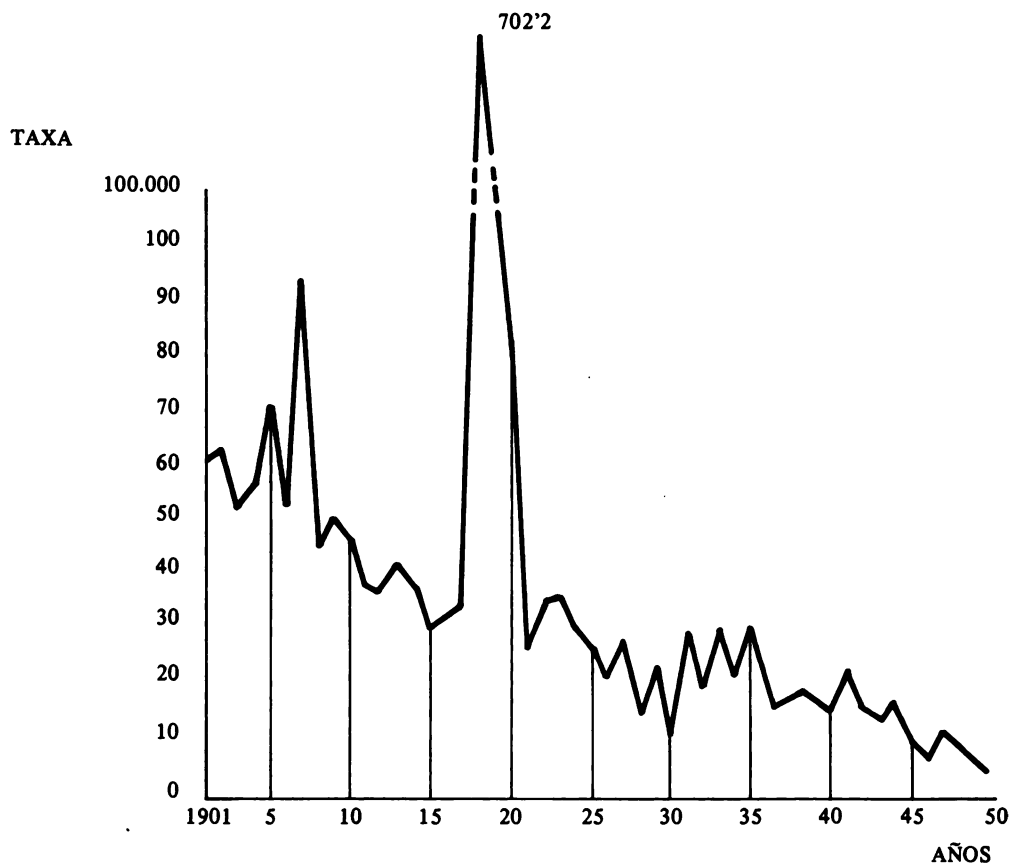
TAULA 2

MORTALITAT COMPARATIVA PER EDATS					
	0 - 1a.	1 - 19a.	20 - 49a.	50 i més a.	
1890	8.4	13.5	30.7	47.4	o/o
1918	3.3	30.0	51.9	14.8	o/o

TAULA 3

MORTALITAT RURAL I URBANA

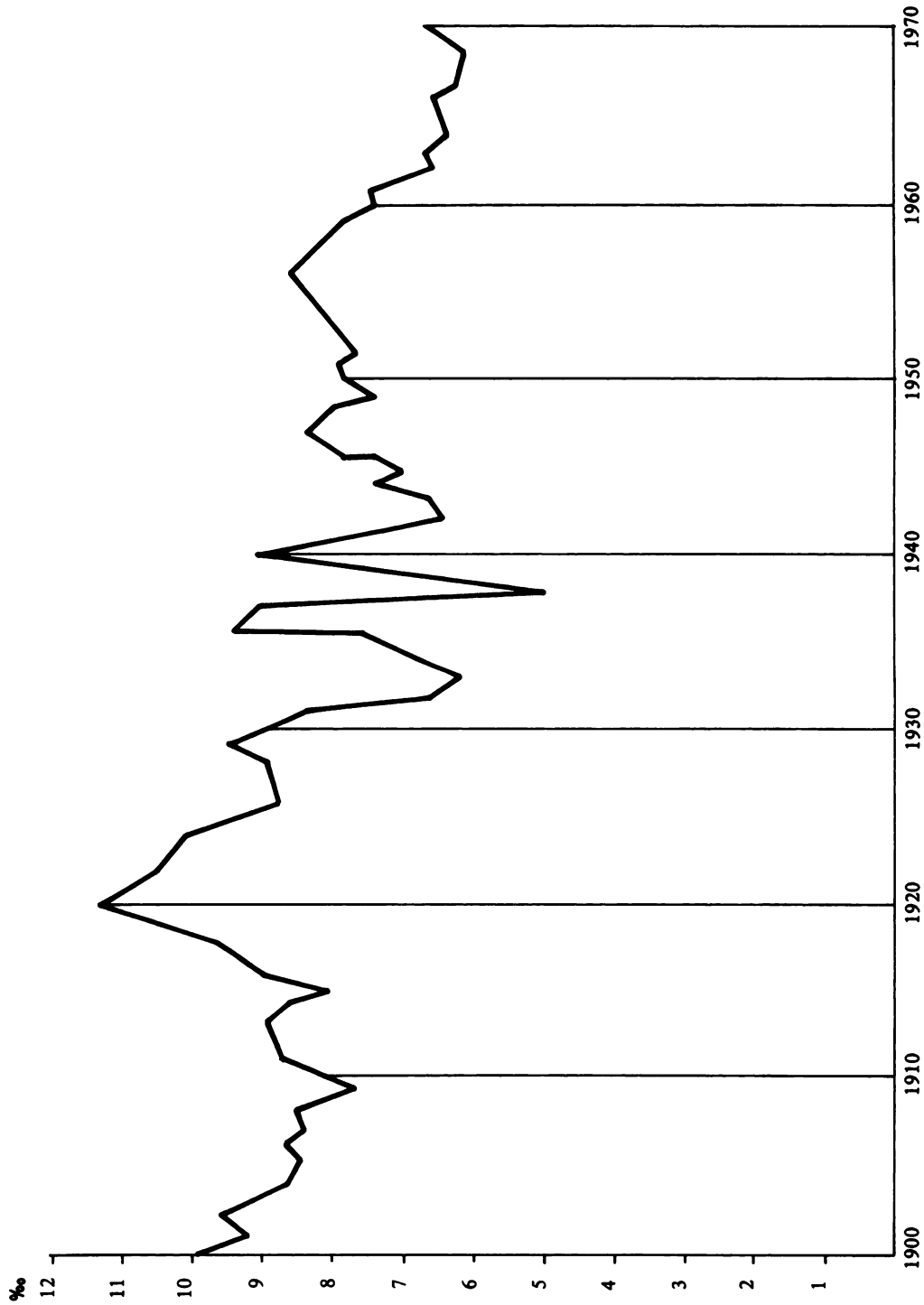
Madrid	948
Barcelona	1.557
Resta de capitals	19.906
Resta d'Espanya	124.540

Gràfic 1. Normalitat per grip

Madrid, i això vol explicar-se també pel fet que la capital la va patir molt més durant la primera onada, el mes de maig, i quedà així immunitzada per a la segona onada. Malgrat que les xifres siguin molt inexactes (a Barcelona moriren per totes les causes, oficialment, sis mil quatre-cents persones el mes d'octubre), la Taula ens sembla prou demostrativa de la diferenciació esmentada.

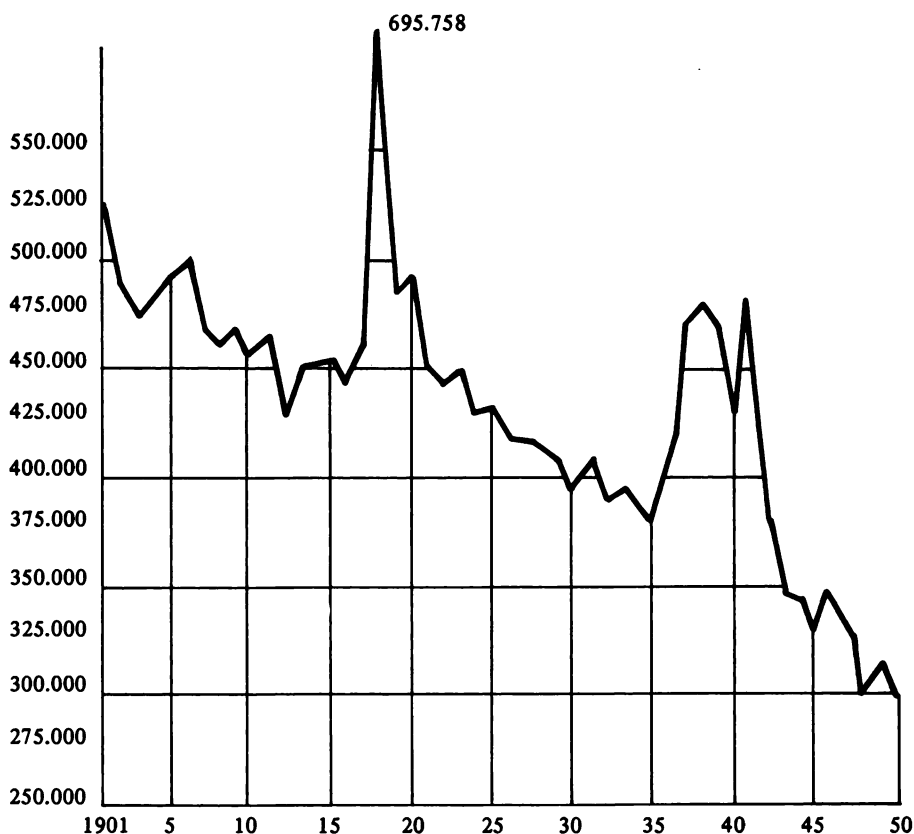
Aquell predomini juvenil tindrà una gran repercussió sobre la natalitat i la nupcialitat. El mes d'octubre de 1918 es produeix la taxa més baixa de concepcions de tot el segle fins

Gràfic 2. Nupcialitat a Barcelona.

arribar la Guerra Civil, segons es pot deduir de l'estudi mensual dels nascuts vius vuit i nou mesos després, és a dir, els mesos de juny, juliol i agost de 1919. La nupcialitat no va tenir temps de modificar-se gaire, perquè tot plegat l'onada forta de tardor va durar tan sols dos mesos, però si veiem una gràfica de l'evolució de la nupcialitat crida l'atenció la forta nupcialitat compensatòria dels anys següents, especialment el 1920, com es típic veure després de qualsevol desgràcia demogràfica significativa. Aquest fet és particularment clar en el Gràfic 2, que reflecteix la nupcialitat a Barcelona des de començament de segle fins el 1970, i on pot veure's que la taxa màxima de casaments de tot el segle es produeix justament l'any 1920, superior a la sobrenupcialitat compensatòria de després de la Guerra Civil, l'altra gran catàstrofe demogràfica nacional d'aquest segle.

La grip, doncs, va suposar a tot arreu, i també al nostre país, una disbauxa demogràfica molt important. Fixem-nos com, segons xifres oficials donades per un higienista l'any 1956,⁹ el gràfic de la mortalitat general d'Espanya per totes les causes en xifres absolutes des de començament de segle (Gràfic 3) assenyalava una punta fortíssima l'any 1918, molt superior a les xifres que el propi autor dona a la Guerra Civil. La grip contribueix a fer pujar la mortalitat general del país a quasi bé 700.000 morts en un sol any, xifra mai no superada, sortosament, des de llavors, però desmitificadora del "millón de muertos" que volien fer-nos creure de la Guerra Civil.

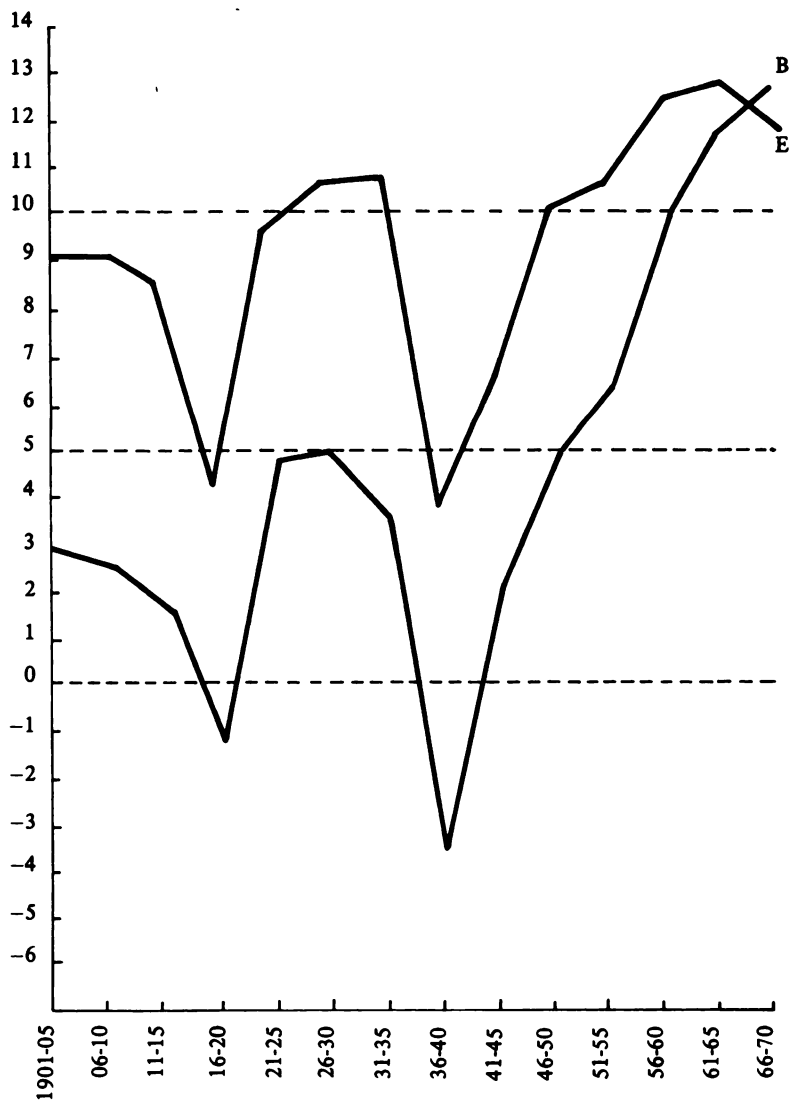

FONT: CRIADO AMUNATEGUI, 1956

Gràfic 3. Mortalitat general a Espanya (xifres absolutes).

El fet epidèmic fou tan important que el creixement natural de la població espanyola, és a dir, la diferència entre els nascuts i els morts, es va negativitzar (Gràfic 4). Aquest fet és també més evident a Barcelona, on la població va créixer gràcies a un saldo migratori fortament positiu.

Hem parlat de natalitat i de mortalitat. Si posem les gràfiques de l'evolució de les taxes brutes d'ambdós fenòmens a Espanya durant el segle XX i els darrers vint anys del segle passat (Gràfic 5), veurem com la mortalitat ha seguit una tendència contínua cap a la baixa, sols interrompuda per tres fets catastròfics importants: l'epidèmia de colera dels anys 1885-86, l'epidèmia de grip del 1918 i la Guerra Civil, mentre que la natalitat ha conservat un descens molt més encobert primer, després una mica més dinàmic i finalment bastant esta-

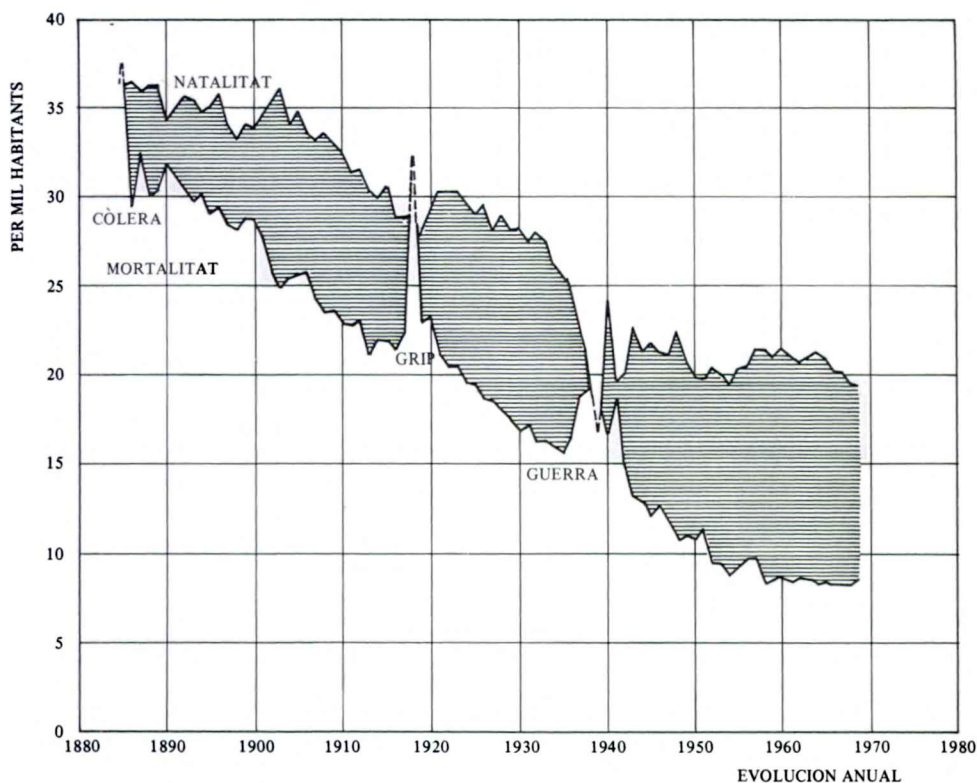

FONT: LLUIS RECOLONS: "La Població de Catalunya". BARNA. LAIA, 1974

Gràfic 4. Creixement natural d'Espanya i Barcelona.

ble o molt poc inferior. Ambdues gràfiques delimiten un espai que, limitat pels fets anteriorment esmentats, configuren les tres etapes de l'anomenada "*Transició demogràfica*", ben estudiada per Diez Nicolàs i pels germans De Miguel, a un dels quals pertany el Gràfic esmentat.

Aquest estudi demogràfic prou senzill, demostra la importància que tingué la grip de 1918, i obliga a un estudi més en profunditat que intentarem realitzar més endavant.

FONT: JESUS M. de MIGUEL: "El ritmo de la vida social". Madrid, Tecnos, 1974.

Gràfic 5. La transició demogràfica.

Notes

- 1 J. CHABAS: "La gripe". Javier Morata, ed. Madrid, 1921, p. 20.
- 2 W.T. VAUGHN: "Influenza: an epidemiological study" American J. Hyg. (1921) 1, p. 65-95.
- 3 G. DELMAS DEMETZ: "La frontera de Port Bou i l'epidèmia". Gaceta Médica Catalana, vol. LIV. núm. 1000, 28-2-1919, p. 133.
- 4 Diario de Barcelona, 12 setembre 1918, p. 10.955.
- 5 Diario de Barcelona, 2 d'octubre 1918, p. 11.
- 6 La Vanguardia, 5 d'octubre 1918.
- 7 La Vanguardia, 2 d'octubre 1918.
- 8 B. RODRIGUEZ ARIAS: Comunicació personal.
- 9 A. CRIADO AMUNATEGUI: "La mortalidad en España en los años 1901-1950". Rev. Sanidad Hig. Pública, vol. XXX, núm. 1-2 (1956), p. 4.